

Искра Баева
Евгения Калинова

СОЦИАЛИЗМЪТ
В ОГЛЕДАЛОТО НА ПРЕХОДА

София, 2011

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Искра Баева, Евгения Калинова, автори, 2011

© Издателство „Изток-Запад“, 2011

ISBN 978-954-321-850-9

СОЦИАЛИЗМЪТ В ОГЛЕДАЛОТО НА ПРЕХОДА

Искра Баева
Евгения Калинова

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ	9
-------------------	---

ПАМЕТТА И ПРЕДСТАВАТА ЗА СОЦИАЛИЗМА (1944–1989) В СЪЗНАНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ ОТ НАЧАЛОТО НА ХХІ В.	13
---	-----------

Еволюция в отношението към социалистическото минало	14
Отношение на старите и новите партии към миналото	20
Съдебни процеси срещу бивши управляващи.....	31
Отмяна на репресивното законодателство	43
Досиета на Държавна сигурност и лустрация	51
Смяна на символите: наименования, паметници, празнична система	64
Формиране на ново историческо съзнание (учебни програми, учебници, медии, художествени произведения, трансформация на идеологическите кадри).....	86
Заклучение	98

ПРЕХОДЪТ В БЪЛГАРИЯ И ДЕБАТЪТ ЗА НАСИЛИЕТО И ПРЕСТЪПЛЕНИЯТА ОТ МИНАЛОТО	105
--	------------

1. Репресии в България през ХХ в. – насоки, обхват, характер.....	106
Криза след Първата световна война и засилване на репресиите (1918–1925)	106
Завръщане към парламентарната демокрация (1926–1934) и нов авторитарен режим (1934–1939)...	110
Втората световна война и репресиите (1939–1944)	112
„Народната демокрация“ и следвоенните репресии (1944– 1948).....	117
Сталинизмът в България – кулминация на репресиите (1948–1953)	125

От либерализация към нова ескалация на репресиите (1953–1962)	127
Репресиите при живковизма (1962–1989)	129
2. Преходът след 1989 г. – търсене на отговорност за репресиите	132
Обществената дискусия за репресивния характер на комунистическия режим (1989–1991).....	133
Ускоряване на декомунизацията (1991–2001).....	138
Осъждане на репресиите и търсене на отговорност (2001–2009)	142
3. Закони и институции за преодоляване на репресивното минало	147
4. Жертви на репресиите.....	153
Амнистия и реабилитация.....	155
Събиране на спомените на репресираните	158
Несъстоялата се среща между жертвите и извършителите на репресиите	160
5. Извършители на репресиите.....	162
Правно положение на извършителите на престъпленията.....	163
Политическо и морално осъждане	164
6. Международно сътрудничество по проблема за репресиите.....	167
7. Архивите за репресивното минало и жертвите му	171
ПРИЛОЖЕНИЯ	183
1. Закони за амнистия.....	183
1.1. Закон за амнистия, влязъл в сила от 24 ноември 1989 г.....	183
1.2. Закон за амнистия, влязъл в сила на 22 декември 1989 г.	184
1.3. Закон за амнистия и за освобождаване от изтърпяване на наложени наказания, влязъл в сила на 19 януари 1990 г.	185
1.4. Закон за амнистия и връщане на отнети имущества от 20 декември 1990 г., влязъл в сила на 4 януари 1991 г.	186

2. Постановление № 38 на Министерския съвет от 28 април 1990 г. За реда за определяне еднократно обезщетение на репресираните лица след 1 януари 1946 г. по политически причини.....	189
3. Закон за гражданска и политическа реабилитация на репресирани лица, 25 юни 1991, 28 юни 1994, 13 февруари 2004, 5 април 2005 г.....	190
4. Наредба за прилагане на чл. 4 от Закона за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица, от 19 април 2006 г.....	198
5. Заповед за унищожаване на част от досиетата, 25 януари 1990 г.....	208
6. Закон за имуществото на Българската комунистическа партия, Българския земеделски народен съюз, Отечествения фронт, Димитровския комунистически младежки съюз, Съюза на активните борци против фашизма и капитализма и Българските професионални съюзи.....	210
7. Закон „Панев“	212
8. Резолюция № 1096 на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа за мерките за разрушаване наследството на бившите комунистически тоталитарни системи, 27 юни 1996 г.....	216
9. Закон за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен.....	221
10. Декларация на Народното събрание по повод 60-годишнината от установяването на комунистическия режим в България.....	224
11. Партии и други организации.....	225
12. Смяна на имената на населени места.....	226
13. Смяна на имената на обекти с национално значение.....	227
14. Смяна на наименования в София.....	228
15. Обществени оценки за периода 1944–1989 г. по данни от социологически проучвания (1990–2009)	236
16. Закон за достъп до документите на бившата Държавна сигурност и бившето Разузнавателно управление на Генералния щаб.....	239

17. Закон за достъп и разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия.....	259
18. Пражка декларация, приета от Европейския парламент.....	283
19. Проектозакон на Филип Димитров за изменение и допълнение на Наказателния кодекс на Република България, внесен в 40. Народно събрание (2005–2009)	287
20. Декларация на Европейския парламент за обявяването на 23 август за европейски ден за възпоменание на жертвите на сталинизма и нацизма	289

„БЪЛГАРСКАТА СЛЕДА“ В АТЕНТАТА СРЕЩУ ПАПА ЙОАН ПАВЕЛ ВТОРИ	295
(Евгения Калинова)	

СПОМЕНЪТ ЗА „ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС“ В БЪЛГАРИЯ (1990–2009).....	349
(Евгения Калинова)	

ПРОБЛЕМЪТ „ДЪРЖАВНА СИГУРНОСТ“ В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОДА.....	391
(Искра Баева)	

СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО И НЕГОВАТА ПРЕДСТАВА ЗА ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА.....	415
(Искра Баева)	

УВОДНИ ДУМИ

Предлаганата книга е написана от две исторички, но не е историческа в тесния смисъл на тази дума, защото не проследява конкретните факти, които оформят едно събитие, поредица от събития или исторически период. Авторките се опитват да обрисуват обществената рефлексия за най-близкото минало, изработена в изпълненото с непрестанни промени време, както можем да наречем българския преход към парламентарна демокрация и пазарна (капиталистическа) икономика. Най-често срещаното клише за историята като процес е, че това, което е станало, е станало, и вече не може да се промени. Обикновено то е продължено и от друга „научна мъдрост“ – каквото е станало, е трябвало да стане. Ето защо в историята думичката „ако“ е безсмислена и забранена. Заради тези предразсъдъци приемаме, че представените в следващите страници шест изследвания, посветени на различни аспекти от начина, по който в съвременна България се възприемат отделни исторически събития от миналото или цялата епоха, започнала след Втората световна война и приключила в края на 80-те години на ХХ в., не са *sensu stricto* исторически. Поне според нас те показват колко променливо и незастинало е миналото, когато се пречупва през погледа на изживелите го хора, намиращи се в нова реалност. А още по-хлъзгава и несигурна е „историческата истина“, когато я потърсим във възгледите и на онези съвсем млади българи, които познават миналото не по личните си спомени, а опосредствено чрез спомените на своите семейства, официалните познания, получени в училище, и неофициалните, разпространявани с помощта на многообразните медии.

Всъщност книгата „Социализмът в огледалото на прехода“ си поставя повече от една цел. Първата е ясна, тя е формулирана и в заглавието – да проследим как приключилата вече епоха

на българския социализъм (доколко е български е друг въпрос, на който сме се опитали да отговорим в предишните си книги и най-вече в „Българските преходи 1939–2005“) се „оглежда“ в днешното общество. Реализацията на тази цел ни показва колко бързо и лесно се променя този образ, и то в зависимост, на първо място, от политическата конюнктура, а на второ – от индивидуалното битие на българите. Първият (политическият) фактор е по-силен, но вторият (житейският) създава по-трайни нагласи. Това обстоятелство породи и другата цел на публикуваните тук изследвания: да проследим детайлно механизмите за формиране и еволюция на представата на обществото за миналото. Тази цел излиза от кръга на тясно разгледаните професионално исторически изследвания, но не и от широкия исторически поглед, от който следва социалната функция на историята да бъде „учителка на народите“.

Сборният характер на книгата, в която присъстват две обобщителни изследвания, документални приложения (22 на брой) и четири индивидуални разработки, предполага някои уточнения. Двата обобщителни текста „Паметта и представата за социализма (1944–1989) в съзнанието на българите от началото на ХХІ в.“ и „Преходът в България и дебатът за насилието и престъпленията от миналото“ изследват паралелно най-важните моменти от преосмислянето на миналото, свързани с болезнените спомени за политически репресии, контрол върху обществото и насилие, но и по-незабележимите маркери на паметта. Общият материал, макар и разгледан от различен ъгъл, предполага наличие на неизбежни повторения в двата текста. Това, както и позоваването на многобройни закони и законопроекти от годините на прехода, които третират миналото, обусловиха необходимостта двата текста да бъдат последвани от общо приложение – 22 материала, които помагат по-добре да се разберат както процесите на разделяне и преодоляване на близкото минало, така и политическите страсти на прехода. В приложенията читателят може да намери оригиналните текстове на много закони, решения за преименувания, международни документи, резултати от социологически проучвания, които позволяват на всеки да провери нашата логика, а и сам да направи своите изводи за това как българското общество се е разделило или пък не се е разделило докрай със социалистическото (или комунист-

тическото, както често, макар и недостатъчно обосновано, се нарича днес) минало.

Последните четири материала са индивидуални изследвания на двете авторки на книгата. Те са подчинени на същата обща идея – със средствата на историческата наука да се оцени начинът, по който си припомняме миналото, по-специално такива аспекти от него като „българската следа“ в атентата срещу „полския“ папа Йоан Павел Втори, „възродителния процес“, Държавна сигурност, „лошото“ и „хубавото“ от епохата на социализма. По всички тези проблеми българското общество продължава да спори. Изложената от нас интерпретация няма претенциите да бъде окончателна или да се превърне в общоприета. Убедени сме, че подобно единомислие, каквото беше характерно за официалната интерпретация на историята в миналото, вече не е възможно, а и не е необходимо. Защото различната интерпретация на миналото е свидетелство както за възродения духовен плурализъм, така и за творческия потенциал на българите. Публикуваната в книгата интерпретация е наша, тя е плод на нашите проучвания и е нашата интерпретация на случилото се през последните две десетилетия и през предишните четири и половина.

ПАМЕТА И ПРЕДСТАВАТА ЗА СОЦИАЛИЗМА (1944–1989) В СЪЗНАНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ ОТ НАЧАЛОТО НА ХХІ В.

През есента на 2009 г. се навършиха две десетилетия от началото на промените в България, които с пълно основание можем да наречем революционни, като имаме предвид техните резултати днес. За изминалите над двадесет години българското общество, неговите икономика и външна политика добиха изцяло нов облик. От системата на държавен социализъм от съветски тип, господствала в България през целия следвоенен период до есента на 1989 г., видимо не е останало нищо. Напълно е унищожена еднопартийната политическа система (на БКП с добавката БЗНС, но след като е лишен от партийни характеристики). На мястото на държавния социализъм възникна плуралистична партийна система с над 370 партии, само 5–6 от които обаче успяват при всички парламентарни избори да прескочат 4-процентната парламентарна бариера. Но именно те дават европейския облик на българския политически живот с декларираните си идейни позиции, разположени в пространството от умереното ляво, през либералното до дясното. Централизираната държавна планова икономика постепенно (може да се каже и трудно, и мъчително) е заменена от пазарно стопанство, признато като действащо и жизнеспособно и от наблюдателите от Европейския съюз, доказателство за което е приемането на България за негов пълноправен член. Социалистическата социална държава, макар и много бавно и с тежки последици, вече е напълно разградена, като на нейно място започна изграждането на система за социална и здравна защита от западноевропейски тип, която поражда

много нови проблеми и се нуждае от трансформация. Изцяло променени са и обликът, и съдържанието и на останалите важни за обществото системи: образователната, средствата за масова информация (електронни и печатни), културните институции, организацията на науката.

Ясно очертаното приключване на българския преход¹ поставя по нов начин проблема за начина, по който българските граждани възприемат социалистическото минало на България – не толкова като елемент от политическата борба, а вече като част от самосъзнанието и самоидентификацията на българите. Да очертае параметрите на механизмите и посоките за преосмисляне на най-близката история е задачата и на този труд.

Еволюция в отношението към социалистическото минало

В първите месеци и години след 10 ноември 1989 г. интересът на обществото беше концентриран върху току-що отминалия 45-годишен период от българската история. Преобладаващата част от българите искаха да научат повече за „белите петна“ от следвоенния период: скритите от обществото събития, факти и процеси. Водещ бе стремежът да се преоцени смисълът на собствения отминал или преполовен живот, да се разберат причините за зрелищния крах на системата, която почти до 10 ноември 1989 г. изглеждаше толкова силна и стабилна². Общата за цялото

¹ През есента на 2004 г. от социолози, близки до управляващото НДСВ, беше лансирана тезата, че преходът е приключил. Тя предизвика дискусия, но повечето от икономическите, политическите и социалните параметри потвърждават тезата, че българският преход от държавен социализъм към капитализъм (парламентарна демокрация и пазарна икономика) е към своя край. Според нас, той приключи с приемането на България в Европейския съюз. Повече по проблема вж.: *Райчев, А., Стойчев, К.* Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. С., 2004; *Калинова, Е., Баева, И.* Българските преходи 1939–2002. С., 2002, 357–364.

² От спомените на всички участници и свидетели на свалянето на Тодор Живков от ръководни постове в държавата на 10 ноември 1989 г.,

българско общество тенденция е негативната нагласа към съвременната българска история, възприемана с право като елемент от идеологическото обработване на обществото и същевременно опитваща се да прикрива много престъпления, и изпълнена с фалшификации.

Бързо разделящите се по политически мотиви още в първите месеци след 10 ноември 1989 г. обществени групи проявяват интерес към различни проблеми и периоди от най-близката история. Членовете на почти милионната в началото на прехода БКП се вълнуват преди всичко от започналото в годините на преустройството (по подобие на съветската *перестройка* и *гласност*) преразглеждане на такива вълнуващи обществото проблеми, като позициите на БКП по националния въпрос (на първо място македонския – най-вече за политиката на „македонизация“ на Пиринския край през първите следвоенни години), политическите репресии (особено тези от втората половина на 40-те години и началото на 50-те години на миналия век¹), важните икономически решения (като създаването на АПК, изграждането на Металургичния комбинат „Кремиковци“, на електронната индустрия, на Завода за тежко машиностроене в Радомир). В повечето случаи партийците (както през последните десетилетия се наричат членовете на БКП) търсят вината за грешките и престъпленията в личностите, оглавили БКП в един или друг период. Основните обвинения, на първо място, са отправени към сваления от власт на 10 ноември 1989 г. Тодор Живков, с чието име се свързва по-голямата част от следвоенния период (33 от общо 45

на представители на младото българско дисидентско движение и на обикновени граждани става съвсем ясно, че изненадата е всеобща. С подробностите около подготовката за смяната на Живков са запознати само няколко души от висшия партиен ешелон, свързани със съветското посолство и служби (преди всичко Андрей Луканов и Петър Младенов), а дори и членовете на Политбюро, гласували на 9 ноември 1989 г. за оставката на Т. Живков, са подготвени за това само няколко дни преди това. Дисидентите разказват за изненадата си в: *Иванова, Е.* Българското дисидентство. 1988–1989. С., 1997.

¹ По поръчка на ЦК на БКП двама историци от ИИ на БКП подготвят най-пълното и до момента документално изследване на репресиите от този период: – *Стоянова, П., Илиев, Е.* Политически опасни лица – въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. С., 1991.

години на социализъм). Импулсите за антиживковските нагласи идват и от новото ръководство на БКП/БСП, олицетворявано от Петър Младенов и Андрей Луканов, които изграждат своя „героичен“ облик върху мита за опасностите, с които са се преборили, за да отстранят Живков¹.

В доста по-различна посока върви интересът към най-близкото минало на привържениците на оформящата се след 10 ноември 1989 г. политическа опозиция². Те са мотивирани преди всичко от желанието си напълно да отрекат миналото, за да мотивират волята си да постигнат изцяло ново бъдеще (нагласи, характерни за всяка революция). Поради това интересът на привържениците на опозицията е съсредоточен върху най-тъмните страни на социализма – началните репресии от 40-те години срещу бившите управляващи и срещу опозиционните на комунистическата власт партии (Народния съд и лагерите), както и към по-късните репресии, последвали кризата в Източния блок от 1956 г. (двата лагера край Ловеч – мъжки и женски), насилието срещу етническите турци по време на т.нар. възродителен процес от средата на 80-те години, тайните акции на БКП по продажба на оръжие и наркотици, предполагаемо участие в атентати и политически убийства – „българската следа“ в атентата срещу папа Йоан Павел II от 13 май 1981 г., убийството на писателя-емигрант Георги Марков в Лондон с т.нар. български чадър на 7 септември 1978 г. и други подобни.

Първоначалният интерес към миналото е в пряка зависимост и от възрастовите характеристики. Поколението на средна и над средна възраст (над 40 години) възприема периода на со-

¹ Истинските параметри на свалянето на Живков са очертани десетина години след събитията от документални публикации, спомени и документи. – *Трайков, Б.* 10 ноември превратът 1989. С., 1999; *Недев, Н.* Десети ноември. С., 1999; *Томов, Т.* Превратът. – В-к *Труд*, 10–17 ноември 1998; Секретните доклади на Сол Полански. – В-к *24 часа*, 18–22 октомври 2004.

² От обединение на дисидентските групи и от възстановяващите се „исторически“ партии на 7 декември 1989 г. е създадена коалиция Съюз на демократичните сили. – *Спасов, М.* Създаването на СДС 1988–1991. С., 2001; Началото. СДС – политически обзор и хронология. Съст. *Калин Йосифов*. Фондация „Д-р Желю Желев“, Президентска библиотека, 2009.

циализма предимно през призмата на собственото си минало и е мотивирано от желанието да бъдат оправдани или обяснени житейските успехи или неуспехи. За по-голямата част от привържениците на БКП/БСП погледът към миналото цели да се защити смисълът на изживения живот, докато за привържениците на опозицията, която еволюира към антикомунизъм, целта е подобна, но с обратен знак – с близкото минало да се обяснят личните житейски неуспехи или непостигнатите цели и желания.

По съвсем различен начин е мотивирано отношението към социалистическото минало на младото поколение, което е най-активната част от силите, осъществили българската „нежна революция“. С този заимстван от чехословашкия преход термин може да се определят не началото на българския преход, в което обществото на практика не участва, а гражданското неподчинение и студентските стачки от лятото и есента на 1991 г. Целта на гражданското неподчинение е да бъде отхвърлена победата на БСП в изборите от 10–17 юни 1990 г. и тя е частично постигната, защото протестите водят до оставките на социалистическия президент Петър Младенов (6 юли 1990) и на правителството на Андрей Луканов (29 ноември 1990). Младото поколение (до 30-годишна възраст) свързва миналото с ограниченията при социализма, с изостаналостта на Изтока в сравнение с развития Запад, с обезсмислянето на комунистическата идеология, доказала своята неконкурентоспособност в годините на Студената война със Запада. Младежите градят вижданията си за миналото не върху конкретни познания (в първата година на прехода 1989/1990 образователният процес в гимназиите и в университетите на практика е прекъснат), а върху новите политически митове, залагащи върху чистото отрицание – миналото трябва да се загърби, за да може да се върви напред с вяра в бъдещето.

В първия период от българския преход¹ интересът към миналото е подчинен изцяло на нуждите на текущата политика. Тази

¹ Българският преход, както и във всички останали страни от просъветския Източен блок, обозначава преминаването на обществото от държавен социализъм от съветски тип към плуралистична парламентарна демокрация и свободна пазарна икономика. А първият период на прехода обозначава времето на политическия преход, най-общо казано времето от 10 ноември 1989 до декември 1994 г. В това време

тенденция потвърждава тезата за социалната функция на историята – в нея всяко поколение търси своя интерпретация и мотивация от миналото за решаване на проблемите на своето време. Тя предполага и налага нуждата от „пренаписване“ на историята във всичките ѝ направления: като се започне с историческите изследвания, преминава се през обобщаващите исторически трудове, учебниците за средното и висшето училище и се завърши с популярните исторически четива. Качеството на новите исторически продукти обаче твърде много зависи от времето (в календарния, а не в идейно-политическия смисъл на думата), тъй като историческото изследване изисква повече време за проучване на архивите и документацията, а и самата последователност – от изследването до публикуването и популяризирането му, предполага продължителен период от време и много усилия. Същевременно през първия, революционния, етап на прехода промените се извършват с такава скорост, че никой не смята за възможно да изчака професионалните историци да си свършат работата. Така със задачата да дадат нова интерпретация на социалистическото минало се нагърбват предимно мемоаристи, публицисти, журналисти и популяризатори. И в това не би имало нищо лошо, ако не липсваха напълно добросъвестни и неподчинени на идеологическата конюнктура исторически изследвания за социализма¹. Общественият интерес към започналото „пренаписване“ на историята на социализма се подчинява изцяло на задачите на политическата борба и затова се осъществява предимно с посредничеството на освободените от контрол средства за масова информация.

политическата система преживява двукратна смяна на управляващите групировки в демократични условия (т.нар. тест на двойната промяна) и се приема, че парламентарната демокрация вече е стабилна. Вж. Баева, И. Българският преход след 1989 г. в исторически контекст. – *Исторически преглед*, кн. 1, 1996, 90–113.

¹ Единственият професионално разработен и на основата на архивни материали период от историята на социализма е този на „народната демокрация“. И тези изследвания са подчинени на идеологическия императив, но през 80-те години той вече може да бъде заобиколен с помощта на фактографско и „позитивистично“ изложение. Вж.: Исусов, М. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978; Исусов, М. БКП и революционният процес в България 1944–1948. С., 1983.

С течение на времето, при навлизането на българското общество в същинския етап на прехода, на преден план постепенно излизат социалните и икономическите проблеми на трансформацията, намерили израз в закриването на предприятия, появилата се безработица, обедняването и декласирането на цели социални групи, затрудняването на достъпа до образователните и културните институции. С приключването на политическата част от прехода (пълната смяна на политическата власт) и интересът към най-близкото минало постепенно започва да губи своята обществена значимост, а всекидневните проблеми на настоящето и борбата за съществуване трайно отклоняват вниманието на българите от преосмислянето на социализма. Подобна еволюция – от емоционално-политически ангажиран интерес към намаляващо до изчезващо внимание – характеризира същинското желание на българското общество да осъзнае, да си обясни и да осмисли станалото в близкото минало.

Независимо от силно намалелия обществен интерес към историята, през годините на прехода се осъществява истинската смяна на основните маркери, формиращи паметта за близкото минало. Тази задача е реализирана, макар и доста непоследователно, от централните и местните държавни органи и институции. От друга страна, спадането на политическия интерес към историята създава потенциална възможност за една постепенна и внимателна замяна на историческите символи, извършена с помощта и на постиженията на историческата наука от последните две десетилетия. Тази възможност по-често не е използвана, тъй като периодичното повишаване на градус на политическите страсти (най-вече във връзка с изборите и с периодичните политически скандали) възражда опитите за налагане на идеологизирани оценки за миналото. Що се отнася до масовото обществено съзнание, при него интерпретацията на държавния социализъм от съветски тип продължава да се гради върху разнообразни и разнопосочни митове.

В следващите страници е проследена смяната на символите-маркери в различните сфери на въздействие върху историческото съзнание на българите. Основното внимание е съсредоточено върху: отношението на новите и старите партии към миналото; съдебните процеси срещу основни дейци от социалистическия период; отмяната на репресивното законодателство; опитите

за лустрация и разкриване „досиетата“ на бивши служители и сътрудници на Държавна сигурност; промяната на символите: празнична система, паметници, наименования; формирането на ново масово историческо съзнание посредством промените в учебните програми, учебниците, медийните интерпретации, произведенията на художествената култура, трансформацията на идеологическите кадри.

Отношение на старите и новите партии към миналото¹

Една от първите големи промени, извършени още в началото на прехода в България, е отказът от по същество едностранната система в България (на БКП с формалното присъствие и на БЗНС) и оформянето на нова, плуралистична политическа система чрез създаването на нови партии и възраждането на стари („исторически“), съществували до налагането на политическата система на държавния социализъм през 1947–1948 г. Всички стари и новопоявили се партии имат своята визия за периода на социализма, която еволюира в хода на политическата им борба.

Повечето организации, които на 7 декември 1989 г. оформят коалицията на антикомунистическите сили СДС, са нови, родени от дисидентското движение. Такива са Националното движение „Екогласност“², Зелената партия, Клубът за гласност и демокрация³, Независимото дружество за защита на правата на човека, Движението „Гражданска инициатива“, Конфедерацията на труда „Подкрепа“, Федерацията на независимите студентски друже-

¹ За този текст съществен е приносът на Никола Поппетров от Института по история към БАН.

² Независимо сдружение „Екогласност“, 1989. Съст. Л. Александриева, Ал. Каракачанов. С., 2009.

³ Клуб за подкрепа на гласността и преустройството в България. Федерация на клубовете за гласност и демокрация, Федерация на клубовете за демокрация (3 ноември 1988 – 3 ноември 1991). Съст. П. Симеонов. Фондация „д-р Желю Желев“, Президентска библиотека, 2009.

ства, Клубът на репресираните след 9 септември 1944 г., Комитетът за защита на религиозните права, свободата и съвестта и духовните ценности, Обединеният демократически център, Независимата Социалдемократическа партия (**Приложение № 11**). Тези нови формации пречупват отношението си към социализма през непродължителната дисидентска борба (започнала в началото на 1988 и приключила на 10 ноември 1989 г.¹). За тях то е противник, който трябва да бъде победен и унищожен, но основното внимание на новите формации е обърнато към бъдещето – към необходимостта след разрушаването на съществуващата политическа система да бъде изградена нова, демократична система от европейски тип (за това говори и опитът директно да се заимства полският политически опит от „Кръглата маса“).

Особено място още в началото на прехода добива новосъздаденото Движение за права и свободи (ДПС), което е първата в историята на България етническа партия. По своето наименование и заявени цели ДПС изглежда по-скоро като партия, посветила се на защитата на правата на човека, но по членски състав и изразявани позиции се оформя като партия на българските турци и мюсюлмани, а по-късно се опитва да обхване и българските цигани (роми)². В първия период на прехода отношението на ДПС към миналото е изцяло негативно, защото е пречупено през болезнения спомен за продължилия пет години (1984–1989) „възродителен процес“ и изселническата вълна от лятото на 1989 г. Но позициите на ДПС оказват влияние само на мюсюлманската общност в България, тъй като организацията остава затворена и наблюдавана с подозрения, особено след заявления на лидера ѝ

¹ Повече за българското дисидентство вж. *Баева, И.* Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – *Известия на държавните архиви*, Т. 76, 2000, 33–53; Създаване на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството и ролята му за началото на прехода – 1988–1989. – *Известия на държавните архиви*, Т. 87, 2004, 3–32; Политическата култура на българското дисидентство. – *Collegium Germania 4*, Sofia, 2003, 278–294; *Христова, Н.* Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956–1989. С., 2005.

² *Татарлъ, И.* Движението за права и свободи – фактор за демокрация, разбирателство и сигурност в страната и на Балканите. С., 2003, с. 23.

Ахмед Доган от рода на това, че пътят на България към Европа неминуемо ще мине през Босфора¹.

Най-интересни от гледна точка на позицията им към социализма са „историческите“ партии. От възстановяването на политическия плурализъм веднага се възползват все още живите привърженици на партиите, съществували до края на 40-те години, а към тях се присъединяват и млади хора, които имат някаква по-ясна или силно идеализирана представа за тези партии. Така се оформя кръгът от „исторически партии“: БЗНС „Никола Петков“, БРСДП(о), Демократическа партия, Радикалдемократическа партия², ВМРО, Български демократичен форум (под това наименование се появява създадения през 30-те години Съюз на българските национални легиони) (**Приложение № 11**). При тях на преден план излиза желанието да „уредят сметките си с миналото“, по нов начин да приключат спора си от втората половина на 40-те години с БКП (тогава се е наричала БРП (к), а от април 1990 г. – БСП). „Историческите партии“ са първите, които се опитват да създадат носталгични нагласи у българското общество, обърнати не към току-що приключилия социализъм, а към по-отдалеченото предвоенно минало: БЗНС „Никола Петков“ и БСДП (както се преименува БРСДП(о) към времето на краткотрайната „народна демокрация“), а останалите – към периода преди 1944 г. За тях социализмът означава прекъсване на историческото развитие и дори връщане назад.

Един от основните акценти на българското развитие след 1989 г. може да се определи като скъсване с миналото, стремеж към преодоляване на комунистическото наследство. Като процес явлението преминава през няколко взаимнопреплитащи и сливащи се фази: разграничаване, изобличаване, постепенно унищожаване и пълно ликвидиране на комунистическите фор-

¹ Повече за ролята на ДПС вж. *Баева, И.* Българските турци в годините на прехода. – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на Стайко Трифонов. С., 2009, 393–416.

² Тази партия донякъде прави изключение, тъй като тя възстановява „историческа“ партия, но от изцяло нов екип – от литератори около Елка Константинова. Повече за този процес вж. *Неделчев, М.* Радикалдемократизмът. Опит за либерално политическо поведение в България. С., 2000.

ми на собственост, политическа и обществена организация, символика и паметници. Тази тенденция проличава много ясно при възстановяването и трансформирането на традиционни за страната политически партии.

В първия случай – възстановяване на „историческите“ партии – става дума за партии като Демократическата и Радикалдемократическата, а във втория – трансформацията на „исторически“ партии – за БЗНС и БСДП. По-специфично е развитието на Българския демократичен форум и ВМРО.

При всички тях, както и при всички опозиционни в началото на прехода партии, има ясно изразена антикомунистическа идентификация, градена върху аргументацията от миналото. Като изходна позиция за възстановителните процеси служи постановката за „безвремето“ и за „спирането“ на развитието на страната и обществото по време на целия следвоенен период на социализма. Така се обосновава тенденцията за завръщане към ценности (политическа култура, обществени отношения), политически форми и опит, съществували преди 9 септември 1944 г.

Идентификация с политическото минало имат двете политически партии, които проявяват голяма активност в началото на 90-те години: Радикалдемократическата партия (РДП) и Демократическата партия (ДП). РДП представлява опит на група литератори да възстановят една съществувала в миналото неголяма партия на градска интелигенция, поставила си просветителски цели. Литературно-интелектуалният характер на тази партия проличава в нейния вестник, озаглавен знаменателно *Век 21*, който изразява стремеж към интелектуален прочит на миналото, за извеждане от довоенното минало на политически и стопански ценности и възгледи с цел те да се приспособят към реалността от края на ХХ и за подготовка за идващия ХХІ в. Нова характеристика на този подход е ярко изразеният антикомунизъм, който може да бъде обяснен с болезнения личен и обществен опит от близкото минало. При Демократическата партия още в платформата ѝ се усеща желанието за реванш. Тя е възстановена на 19 декември 1989 г., което ѝ попречва да стане учредител на СДС, но нейното значение е подчертано от приемането ѝ в коалицията СДС по-късно. До 1994 г. тя остава част от СДС както в опозиция, така и като управляваща в правител-

ството на Филип Димитров (1991–1992), като лидерът на ДП Стефан Савов заема и поста председател на Народното събрание. С инициативите на ДП е свързан и най-яркият опит в годините на българския преход да бъде възстановена реалността отпреди 1944 г.: чрез реституции, законодателни, наказателни и конфискационни мерки, поправки в аграрния закон, довели до разпокъсането на обработваемата земя. Едва за изборите от декември 1997 г. ДП напуска СДС и създава нова коалиция с БЗНС (оглавена вече от завърналата се от САЩ Анастасия Мозер), наречена „Народен съюз“, просъществувала само още няколко години в българския преход¹. Демократическата партия също като останалите „исторически“ партии преживява няколко разцепления, които обаче пораждат нежизнеспособни формации.

Антикомунистическите акции на двете партии играят подчертано идентифицираща роля, доколкото заемките от партийни програми отпреди 1934 г. (тъй като след това са разтурени) не кореспондират с представите на потенциалната електорална маса в края на ХХ в. Антикомунизмът определено изиграва мобилизираща функция, тъй като служи като средство за привличане на електорална маса, залагайки върху естествените нагласи за скъсване с миналото. Антикомунистическата идентификация на повечето „исторически“ партии произвежда като страничен резултат и един от най-силните и активни посткомунистически митове, свързани с демонизирането на комунистическия режим (за цялото му съществуване). На сходна основа правят опити за идентификация различните реплики на либералните партии (или националлиберални партии).

Антикомунистическата идентификация е най-важният фактор за възраждането в политическото пространство на партии като ДП и РДП и дълго време поддържа тяхната популярност. А фактът, че антикомунистическата пропаганда и платформа са

¹ Още в следващите парламентарни избори, проведени през април 1997 г., формацията „Народен съюз“ се явява в коалицията Обединени демократични сили, което води до постепенното ѝ обезличаване. ДП и БЗНС избират различни позиции по време на разпадането на СДС след загубата на изборите през 2001 г., което води до разпадането на съвместната им коалиция.

важни като мобилизиращо средство, но не и като трайна основа за функциониране, и то изчерпва тяхното съдържание, проличава от краха на РДП (която изчезва от политическото пространство още в средата на 90-те години), както и от невъзможността на ДП да просъществува самостоятелно, а само като част от коалиция с едно от крилата на земеделците или с обединените антикомунистически сили.

Пак на антикомунистическа основа, както и апелирайки към националистически, консервативни и прикрито ксенофобски нагласи успява да получи обществен статут ВМРО, която реално няма основа в страна, присъединила се към всички международни договорености по границите на Европа. Въпреки това, макар и парадоксално, ВМРО се възражда и се задържа в посткомунистическото политическо пространство на България благодарение и на възродения в последните двайсетина години от управлението на Живков национализъм. „Македонският въпрос“ – не като проблем, обърнат към т.нар. Пирински край или Благоевградски окръг (за да не се спомене името Македония, идентифицирано вече с югославската НР Македония), а като исторически проблем, дал възрожденския облик на модерната българската държава и олицетворявал българските национални въжделения и катастрофи. Политическата свобода в годините на прехода се възприема и като свобода за изява на потисканите по-рано македонистки настроения (по времето на Живков това могат да правят само „партията и правителството“). Още в началото на декември 1989 г. дейците на македонското движение искат да участват в създаването на коалицията СДС, но са отхвърлени с гласуване. На 5 януари 1990 г. формацията е възстановена под името Съюз на македонските културно-просветни дружества в България, а си връща името ВМРО (макар и с добавката Съюз на македонските дружества) на първия си редовен конгрес, проведен в средата на декември 1990 г. Възстановяването на името е свързано не само с опита да се възроди забравеният спомен за „славното минало“, а и с чисто материални доводи – възможността за реституция на значителни имоти.

Още с възраждането си ВМРО се самоопределя като дясна и националистическа организация. Вторият ѝ конгрес, проведен на 20–21 февруари 1993 г., въвежда ограничението активни дейци на БКП да нямат право да участват в ръководството на ВМРО.

В парламентарните избори от декември 1994 г. ВМРО влиза в предизборна коалиция със СДС и благодарение на това има парламентарно представителство с двама депутати. Този модел се повтаря и в изборите от април 1997 г., но през 2001 г. сключва друга коалиция с новосъздадената дясна формация „Гергьовден“ и не успява да влезе в 39. НС. В следващите години ВМРО постепенно губи своята общонационална привлекателност, както и голяма част от влиянието си, но остава трайно в дясното политическо пространство, където търси временни съюзи с различни, по-големи или по-малки, политически сили. Същевременно ВМРО запазва националистическата си същност и продължава усилията си за възраждане на мита „Македония“, обърнат към миналото, но получил нов живот в началото на XXI в. благодарение на възродилия се интерес сред младите българи към подалечното минало.

Типичен пример за идентификация, свързана с тоталното отричане на комунистическия период, е функционирането на Българския демократичен форум (БДФ). При него активно се създава един от мощните посткомунистически трансформационни митове, отъждествявайки легионерската организация (Съюз на българските национални легиони, основан през 1930 г.) с патриотизма, с придържане към традиционните български национални ценности, активния антикомунизъм и преднамереното фалшифициране на основни моменти от историята на легионерското движение, включително и чрез отричането на неговия фашистки и антисемитски характер. Тази организация има парламентарно представителство докато е част от коалицията СДС (най-вече с Дянко Марков), но с навлизането на прехода в същинската фаза остава само като спомен от миналото в организацията на бившите офицери на Негово Величество.

Скъсването с практиката от времето до ноември 1989 г. проличава много отчетливо в поведението на „казионния“ БЗНС (единственият съюзник или по-скоро сателит на БКП в десетилетията на държавния социализъм). При тази партия още в началото на прехода се развиват процеси, които съчетават усилията за нова идентификация и необходимостта от търсене на ново политическо място в плуралистичната система. Казийонният БЗНС спешно се разграничава от комунистическото наследство (като в началото на февруари 1990 г. отказва да се включи в правител-

ството на Андрей Луканов¹⁾ и търси опора в позициите и идеологията си отпреди 9 септември 1944 г. На 9 декември 1989 г. се възстановява БЗНС „Никола Петков“, а през февруари 1990 г. на своя 36. конгрес казионният БЗНС окончателно декларира скъсването си с комунизма и връщането към наследството на земеделския лидер Александър Стамболийски. Паралелно с опита за трансформация на този БЗНС се появяват и негови конкуренти отдясно. Не без съдействието на завърнали се лидери на земеделската политическа емиграция, през юли 1991 г. се създава нова формация: „БЗНС–единен“. Много скоро обаче в средите на земеделците започват да текат силни центробежни процеси. Проявява се една типична за ранните години на прехода тенденция: от една страна, извеждане на антикомунизма като идеологически идентификационен белег, а от друга, търсене на програмни постановки и мобилизационни лозунги в собствената партийна история отпреди комунистическия режим.

Съществува и трета тенденция, която се изразява в привнасянето отново на некомунистически, но консервативни постановки, смятани за легитимиращи западноевропейската ориентация и същност на новите формации. Тази тенденция търси обвързване с религиозни ценности и се проявява при почти всички нови и стари антикомунистически формации. Има я при започналите да се цепят и роят различни формации, възползващи се от съкращението БЗНС, но също и при радикалдемократите, демократите, а и при трансформацията на СДС в единна партия, извършена от Иван Костов. В някои земеделски среди още в началото на прехода започва подчертано да се акцентира върху християндемократическите ценности, като на тях е отредена ролята на мост между антикомунистическото и прозападното. На базата на такава изкуствено създадена идентичност, на 19 декември 1992 г. се създава Християн-аграрната партия (ХАП) на Иван Глушков, обявила се за антикомунистическа и десноцентристка. Но опитите за идентифициране с антикомунизма или с минали

¹ По тази причина Андрей Луканов е принуден да състави изцяло комунистическо правителство за пръв път в българската история – разбира се, то е само условно комунистическо, защото само два месеца по-късно БКП се преименува на социалистическа. Вж. *Баева, И.* Десетгодишният път на една социалистическа партия. – *Ново време*, 1–2, 2000, 23–44.

дейности, включително и със страданията при комунистическия режим, не позволяват на земеделското движение да изработи своя специфична платформа по актуалните стопански и социални проблеми.

Традиционната центристка и вляво от центъра позиция, която БЗНС е заемал в българското политическо пространство, не е продължена в новите условия на прехода. Антикомунистическите нагласи, които възприема БЗНС, за да се дистанцира от казионния си облик, го лишават от традиционния образ и водят до постоянни преливания, коалиране и разцепления на организациите, приели това съкращение. По-скоро като изключение трябва да се споменат и земеделските групи, останали верни на левите идеи и застъпващи позициите за сътрудничество с БСП или с други комунистически организации, като създаденият през април 1993 г. (и участвал като коалиционен партньор в правителството на Жан Виденов) БЗНС „Александър Стамболийски“ и БЗС „Александър Стамболийски“ 1899 г. в следващите години. Но и тези организации остават сателитни.

Съществува още една земеделска позиция: на радикална критика в популистки дух на всички правителства на прехода. Упражнява я създаденото през 1999 г. Българско земеделско национално сдружение, разроило се на Национално сдружение БЗНС и отделни фракции, и т.н. Тези земеделски формации са обърнати по-скоро към съвременността, а от миналото използват само най-общата представа за предимствата на земеделската идеология, което ги прави умерено антикомунистически и митологизиращи по-далечното минало (началото на 20-те години на XX в., когато БЗНС осъществява опита си за аграрно общество). В съвременна България съществуват (някои напълно ефимерно) около 19 земеделски организации и групи, които периодично правят (неуспешни) опити да се обединят.

Огромният доминиращ заряд на антикомунизма и стремежът към скъсване с миналото до голяма степен обясняват невъзможността на „историческите“ партии да изработят свои актуални програми по стопански и социални въпроси (например БЗНС разчита на традиционен електорат или на нагласите на лица, които не се идентифицират с новите партии, а отхвърлят комунизма, и не успява да изработи каквато и да е реална програма по земеделския въпрос), както и очертаната тенденция към реоби-

литоране на политически фашистки формации и дейци, включително и на такива с подчертано антисемитски цвят.

В преоценките за следвоенното минало („комунизма“) се включват и левите партии. Основно място сред тях заема БСП, която официално приема наследството на БКП. Със своите възможности за обществено въздействие: официозът *Работническо дело* в началото на прехода има тираж от 1 млн. броя, задължението на държавните медии да отразяват заседанията на ЦК на БКП и на 14-ия извънреден конгрес на БКП (30 януари – 2 февруари 1990), тя играе най-голяма роля при първите опити за преразглеждане на миналото. Този процес започва с решенията на ЦК на БКП от ноември и декември 1989 г., които очертават дълбоката криза в аграрния и промишления сектор, както и по националния въпрос. Новото ръководство на БКП не прибегва към традиционната за тази партия „самокритика“, а със засилваща се интензивност посочва вината на Тодор Живков (и т.нар. негово обкръжение) за всички неуспехи по време на 35-годишното му управление. Най-дълготрайни последици има преоценката на т.нар. възродителен процес, извършена от ЦК на БКП на 29 декември 1989 г., с чието решение са върнати всички права на българските турци.

Негативният разказ за най-близката история, лансиран от БКП/БСП, продължава почти до края на 1991 г. С него новото партийно ръководство се опитва да спечели обществени дивиденди, като отрича почти всичко, направено при управлението на БКП, и посочва като единствени и главни виновници Живков и отстранените от партията негови привърженици. Един от ярките примери за този подход е Декларацията на ВС на ВСП за вината на БКП, приета на 30 март 1991 г. В нея цялата отговорност за кризата е вменена на *авторитарния режим на Тодор Живков, който 35 години беше начело на партията и държавата, и са прибавени дълги списъци от виновници*¹.

Подобен подход към миналото печели привлекателност сред обществото за сравнително кратко време: БСП наистина пости-

¹ В декларацията са обособени четири части: за кризата в политическата система, за икономическата криза, кризисните явления в духовната сфера и за деформациите в партията. Приета на заседание на ВС на БСП, 25 март 1991. Деловодство на ВС на БСП.

га неочаквана и за ръководството ѝ абсолютна изборна победа в първите свободни и демократични избори през юни 1990 г., но дори и тогава тя е принудена да се яви сама, защото всичките ѝ съюзнически и сателитни организации бързат да се дистанцират. Острието на масовите (в големите градове) протести срещу изборната победа на БСП се насочва срещу новите ръководители на БСП (президентът Петър Младенов и премиерът Андрей Луканов), които един след друг подават оставки.

В средата на 1991 г. отляво се явява ново виждане за миналото. То е на сваления диктатор Живков, който в открито писмо до Народното събрание заявява, че поема цялата отговорност за станалото в епохата на социализма: както за лошото, така и за доброто. Позицията му в началото е посрещната с пренебрежение, но с годините тя постепенно се налага като обща позиция на целия ляв политически спектър. Процесът на промяна на отношението към миналото върви паралелно с намаляващите възможности на БСП и на останалите малки леви организации да влияят върху общественото мнение. Печатните им издания престават да съществуват или се свиват до тиражи от по 10–15 хил. броя.

Партиите в лявото политическо пространство (БКП, появилите си при разцепленията ѝ малки социалдемократизиращи се формации, БЗНС „Ал. Стамболийски“ и многобройните, но с минимален членски състав комунистически партии – общият брой на левите формации се променя с времето, като гравитира около 20) не са активен фактор в процеса на формиране на образа за миналото. След като в средата на 90-те години се появява носталгия по социалната сигурност и стабилността при социализма, БСП се опитва да „прочете“ по нов, критично-аналитичен начин историята на социализма, което обаче няма широко въздействие върху обществото, защото се възприема само като печелене на политически дивиденди.